

TRANZICIJA OD SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA DO PRIVATIZACIJE: SLUČAJ SOUR "RUDI ČAJAVEC"

Nemanja Tuboljić

<https://doi.org/10.63356/FPNDP.2025.008>

Nezavisni istraživač, Banja Luka, BiH
nemanja55a@gmail.com

APSTRAKT:

Rad analizira političko-ekonomske i pravne temelje jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, sa posebnim osvrtom na njegovu praktičnu primjenu tokom tranzicije ka privatizaciji. Posebna pažnja posvećena je unutrašnjim kontradikcijama tržišnog socijalizma, uključujući odnos između radničkog samoupravljanja i tržišnih mehanizama, decentralizaciju proizvodnje i fragmentaciju društvenog rada, kao i ulogu političko-administrativnih struktura u ograničavanju radničke demokratije. Rad kombinuje teorijsku analizu zakonskih okvira i empirijsko istraživanje razvoja i transformacije banjalučkog SOUR-a „Rudi Čajavec“, zasnovano na fabričkoj periodici i dostupnim istorijskim izvorima. Pokazano je kako su tržišne oscilacije, zaduživanje i slabljenje samoupravnih institucija postepeno potkopavali ekonomski i demokratski potencijal preduzeća, stvarajući temelje za njegovu kasniju privatizaciju i dezintegraciju. Zaključuje se da propast samoupravnog modela nije bila rezultat njegove normativne osnove, već posljedica strukturnih ograničenja tržišnog socijalizma i političko-ekonomskih reformi kasnih 1980-ih, koje su otvorile put transformaciji društvene svojine u privatni kapital.

Original Scientific Article

UDK:

338.246.025.88:338.242.2(497.6)

Ključne riječi:

radnici, demokratija, samoupravljanje, tranzicija, privatizacija

1. Pozadina razvoja

Radnički pokret u Jugoslaviji u periodu od 1945. do kraja 80-ih godina prošlog vijeka obilježen je marksističkim revolucionarnim idejama i ciljevima uspostave radničke vlasti koja, kako u političkoj tako i u ekonomskoj sferi, treba da oslobodi radničku klasu društvene nestabilnosti i materijalne neizvjesnosti. Vodeća politička sila bila je Komunistička partija Jugoslavije, kasnije preimenovana u Savez komunista Jugoslavije, koja je u svojim političko-ekonomskim idejama aktivno radila na izgradnji radničkog upravljanja. Tako su prvi organi narodne vlasti pokrenuti 1941. godine aktivno radili na stvaranju radničke demokratije na onim područjima u kojima se narodnooslobodilačka borba razvijala (Maticki i Minović, 1977). U ratnom periodu stvarana je samoupravna osnova, dok će ova politika stagnirati u periodu od 1945. do 1950. godine usljed teškoća u kojima se zemlja nalazila.

Ratna razaranja, kadrovski deficit usljed velikog broja poginulih boraca i civila, nedostatak kapitala i sirovina, razorena već postojeća industrija, kao i željeznički transport itd. otežavali su ovaj razvojni put (McClellan i Knez, 2018). Činjenica je da je ekonomija u ovom periodu bila vrlo centralizovana, a usljed rascjepa sa Sovjetskim Savezom 1948. godine jugoslovenski komunisti odlučiće se za drugačiji pravac socijalističkog razvoja – pravac decentralizacije. Da li se ovaj princip pokazao uspješnim?

Ideje Marksa i Engelsa bile su zasnovane na rješavanju tri protivrječnosti kapitalističkog društva – razbijanju političkog birokratizma (države), razbijanju eksploatacije rada od strane kapitala i razbijanju tržišne ekonomije na čije se mjesto postavlja plansko-društvena. Ovo bi značilo sveopštu uvezanost predstavnika radničke klase sa proizvodnjom, komunalnim uređenjem, kao i potrošnjom (Marx i Engels, 1977, str. 125). U strahu od staljinističkog oblika birokratizma komandne ekonomije jugoslovenski komunisti su otišli u drugu krajnost.

Tim putem će se 27. juna 1950. godine donijeti *Zakon o radničkom samoupravljanju*, čime će pravac decentralizacije zvanično otpočeti (Maticki i Minović, 1977). Ovo je značilo da se partija neće miješati u radničko upravljanje, te da će radnici sami da izglasavaju svoje predstavnike i upravljaju procesom proizvodnje svake firme. Prvi radnički savjet biće osnovan u Solinu, u fabrici cementa "Prvoborac", 29. decembra 1949. godine. Osnivač je bio Ante Gabelić (Maticki i Minović 1977). Do proljeća 1950. godine u Jugoslaviji je bilo 215 radničkih savjeta. Ali, iako je prvobitna privreda od 1945. do 1950. godine bila planska, pri čemu su preduzeća bila privredni organi države, u petogodišnjem ekonomskom planu i uspostavom samoupravljanja kao sistema proizvodnje preduzeća su zvanično samostalno birala šta će proizvoditi, od koga će se kupovati sirovine i gdje će se proizvodi rada izvoziti (Maticki i Minović, 1977). Ovdje se javlja prva protivrječnost u razvoju socijalizma u Jugoslaviji – atomizacija ekonomije kroz stvaranje pojedinačnih firmi koje izlaze na tržište i međusobno se javljaju kao konkurenti, pri čemu unutar riješenog pitanja eksploatacije rada od strane kapitala nastaje nerazriješeno pitanje tržišne anarhije. Pritom, u jugoslovenskoj ekonomiji mjerilo uspjeha firmi je bio dohodak stvoren od proizvodnje, koji je svaka firma raspoređivala na federaciju, republike i opštine, ostavljajući jedan dio sebi (Maticki i Minović, 1977). Decentralizacija upravo jeste odsustvo uvezanosti ekonomije kao cjeline i puštanje razvoja tržišnoj igri slučaja.

Ovdje vidimo da jugoslovenski razvoj socijalizma nije razriješio ni pitanje političkog birokratizma, jer monopol vlasti nije reduciran na komunalne savjete prema Marksovim primjerima razvoja Pariske komune (Marx et al., 1977), nego je ostao u rukama političke avangarde. Darko Suvin ovo naziva kompromisnim modelom ekonomije koji je za Jugoslaviju bio specifičan zbog njenog položaja u okvirima svjetske ekonomije (Suvin, 2023). Niti je bila u stanju da se okrene potpunom socijalističkom planiranju jer bi imala potpuno drugačiji model razmjene

dobara od tipičnog kapitalističkog, niti je bila u stanju da se osloni na postojeće socijalističke zemlje koje su plansku ekonomiju zamijenile komandnom. Tako će se sve do uspostave zvaničnog *Zakona o udruženom radu* praviti reforme jugoslovenskog socijalizma i kompromisnog modela na takav način da će Jugoslavija stvoriti frankenštajnsko dijete kapitalizma i socijalizma – tržišni socijalizam (Suvin, 2023).

Da bi najbolje vidjeli o kakvom se djetetu radi neophodno je proučiti njegove zakonske elemente i pogledati koliko su ovi principi bili plodotvorni, kao i koliko su unutar sebe bili protivrječni. *Zakon o udruženom radu* donesen je 25. novembra 1976. godine na sjednici Saveznog vijeća u Beogradu. Nastao je kao kulminacija dvodecenijskog razvoja samoupravljanja i postao zvanični manifest jugoslovenskog socijalizma.

2. Zakon o udruženom radu

Zakon o udruženom radu pozitivan je istorijski korak u razvoju političke kulture jugoslovenskih naroda. On nije samo pravni dokument nego je i manifest jednog vremena naših republika koje u praksi primjenjuje pojedine tekovine marksističke teorije. On, pored svoje pravne prirode, u sebi nosi i emancipatorsku prirodu socijalističke izgradnje radničkog pokreta, pa ga tako možemo posmatrati i kao političko-ekonomski dokument samoupravnog socijalizma. *Zakon* je štampan kao knjiga u izdavaštvu Novinsko-izdavačkog i štamparskog preduzeća "Vjesnik" sa 224 stranice. Sastoji se od nekoliko dijelova: "Dio prvi: Osnovne odredbe", "Dio drugi: Društveno-ekonomski odnos radnika u udruženom radu", "Dio treći: Samoupravno organiziranje udruženog rada", "Dio četvrti: Ostvarivanje samoupravljanja radnika u udruženom radu", "Dio peti: Kaznene odredbe" i "Dio šesti: Prelazne i završne odredbe" (*Zakon o udruženom radu*, 1976). U okviru ovog poglavlja predstavimo osnovne pretpostavke zakona koje se tiču odnosa radnika u samoupravljanju, političko-ekonomske organizacije samoupravljanja i problema koji se u ovom sadržaju javljaju.

Član 1. *Zakona o udruženom radu* kaže da radnici u ostvarivanju svog vladajućeg položaja u udruženom radu upravljaju svojim i ukupnim društvenim radom u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada, te da upravljaju kako svojim radom tako i uslovima i rezultatima svog rada (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 6). U članu 2. stoji da se osnova socijalističkog samoupravnog udruženog rada temelji na vlasti radničke klase, na društvenom vlasništvu sredstvima za proizvodnju, te na demokratskom, samoupravnom odlučivanju o radu i društvenoj reprodukciji. U članu 3. ilegalizuje se svako potčinjavanje čovjeka i eksploatacija tuđeg rada, te svaki oblik rada koji narušava socijalističke samoupravne društvene odnose (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 7). U ovim članovima sasvim je jasno da se vladajući položaj radničke klase ostvaruje u materijalnoj proizvodnji time što

se formalno-pravno definiše njen društveni položaj. Po prvi put u jugoslovenskoj istoriji spriječena je eksploatacija rada od strane kapitala. U članu 5. ide se jedan korak dalje. Ovaj član objašnjava da se povezivanje cjelokupnog društvenog rada sredstvima u društvenom vlasništvu ostvaruje društvenim planiranjem, samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 8). U članu 13. i članu 14. definiše se Osnovna organizacija udruženog rada (OOUR) kao osnovni oblik udruženog rada gdje radnici ostvaruju privrednu i društvenu djelatnost, a u članu 18. one dobijaju pravo da se udružuju u poslovne zajednice radi ostvarivanja zajedničkih interesa u radu i poslovanju (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 11 – 13). Ovdje se rađa prvo pitanje koje nas upućuje na određene protivrječnosti. Ukoliko član 5. govori o povezivanju cjelokupnog društvenog rada sredstvima u društvenom vlasništvu zarad društvenog planiranja kako je onda moguće da se pojedinačni OOUR-i udružuju sa drugima u zajedničkim interesima rada i poslovanja bez da se udruže sa svim ostalima na nivou cjelokupne društvene proizvodnje? Da li je jugoslovenska ekonomija planska u smislu postojanja demokratski delegiranog centralnog tijela, utemeljenog na predstavništvu radničkih savjeta različitih grana privrede, koje koordinacijom proizvodnje na osnovu analize društvenih potreba usmjerava razvoj ekonomije? Ili se ta uvezanost iscrpljuje na nivou pojedinačnih preduzeća koja samostalno nastupaju na tržištu i međusobno se pojavljuju kao konkurenti?

Ovo je objašnjeno u članu 20. koji kaže da na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu organizacije udruženog rade stoje kao slobodne u obavljanju privrednih djelatnosti. Isto tako međusobni odnosi OOUR-a uspostavljaju se na načelima slobodnog kretanja i udruživanja rada, razmjene roba i usluga. U članu 21. OOUR-i i drugi sudionici na tržištu moraju da postupaju u skladu sa dobrim poslovnim običajima i načelima morala socijalističkog samoupravnog društva, pa je tako zabranjena svaka djelatnost koja narušava slobodno kretanje udruživanja rada, razmjene roba i usluga, kao i stvaranje monopola (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 16, 17). Jasno je da je ovo tipična građanska pravna norma koja definiše slobodno tržište i sprečava pojave monopola koji narušavaju slobodu tržišta, iako se ovim načelom sloboda tržišta narušava time što se narušava sloboda da tržište stvori monopol jer je monopol njegovo prirodno stanje. Ovo je pravna mjera svake kapitalističke države koja želi da artifičijelno proizvede socijalni mir. *Zakon o udruženom radu* ne sprečava konkurentnost, niti anarhičnu prirodu tržišne ekonomije. Tačnije, on ne sprečava mogućnost jačanja i slabljenja određenih firmi usred oscilacija konkurentnosti na tržištu, kao ni jačanje i slabljenje određenih grana ekonomije. Prema tome on ne sprečava ekonomske krize. Isto tako on ne sprečava da se unutar jedne grane ekonomije, koja se u jednom ciklusu javlja kao vrlo profitabilna, stvori prezasićenost dok, istovremeno, druge grane ekonomije trpe nerazvijenost. *Zakon o udruženom radu* nije riješio drugu protivrječnost kapitalističke ekonomije – ne-

plansku proizvodnju na nivou društva. Ovaj problem je ključan za razumijevanje propasti jugoslovenskog samoupravljanja.

Način radničkog upravljanja definisan je u članu 26. koji kaže da radnici ostvaruju samoupravljanje u OOUR-ima odlučivanjem na zborovima radnika, preko delegata u radničkim savjetima i drugim oblicima kontrole izvršavanja odluka. U članu 28. stoji da su radnici jedni drugima odgovorni u ostvarivanju samoupravnih funkcija, a u slučaju da se principi samoupravljanja prekrše radnik je odgovoran ovlaštenom organu koji prati izvršavanje *Zakona (Zakon o udruženom radu, 1976, str. 21)*. Organ koji nadgleda izvršavanje ovih prava i obaveza jeste skupština društveno-političke zajednice koja prema članu 35. ima pravo da raspusti radnički savjet i preuzme mjere koje će stabilizovati poštovanje *Zakona o udruženom radu*. Ove zajednice jesu opštinske, republičke i federalne institucije, uglavnom pod uticajem partijske birokratije, što implicira da konačnu riječ vodi partija. Zajedno sa skupštinom poštovanje samoupravnih prava i obaveza nadgleda sindikat koji prema članu 36. pokreće inicijative prema kojima se radnicima osigurava ostvarivanje samoupravnih prava (*Zakon o udruženom radu, 1976, str. 23, 24*).

Ovim odredbama definisani su principi radničkog upravljanja u Jugoslaviji, s tim da u članu 60. stoji da radnici stiču dohodak prodajom proizvoda i usluga na domaćem i stranom tržištu u okviru OOUR-a, čime još jedanput vidimo decentralizovanu fragmentiranu osobinu privrede tržišnog socijalizma. Radnici jedne firme stoje kao nezavisni od radnika drugih firmi, iako tržišne oscilacije jednako utiču na sve firme unutar samoupravnog sistema. Pritom, prema članu 81. međusobni odnosi u ostvarivanju zajedničkog dohotka radnici u svojim OOUR-ima uređuju samoupravnim sporazumom prema kome se uređuje način utvrđivanja zajedničkog dohotka, namjena i način korištenja sredstava, kao i budući troškovi proizvodnje što implicira da pravila koja postoje unutar jedne firme ne moraju da postoje unutar druge (*Zakon o udruženom radu, 1976, str. 81*). Ipak, njihova centralna tačka i dalje mora biti *Zakon o udruženom radu*.

Interesantno je da *Zakon o udruženom radu* ne definiše pojam minimalne plate na način kao što to rade moderni zakoni o radu gdje je prilično jasno kolika je minimalna plata na nivou kantona, entiteta ili države. Prema članu 126. lični dohodak radnika utvrđuje se prema rezultatima njegovog rada. Da li ovo znači da u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) nije postojala minimalna plata ili plata u skladu sa strukom i kvalifikacijama koje radnik ima? Prema članu 127. radnici u OOUR-u su obavezni utvrditi osnove i mjerila za raspodjelu sredstava za osobne dohotke. Ukoliko radnici ovo ne utvrde onda primaju samo zakonom zagarantovan lični dohodak. Šta ovo znači? Ko zapravo određuje ovaj zakonom zagarantovan lični dohodak. Prema ovom članu to je nadležni organ društveno-političke zajednice (*Zakon o udruženom radu, 1976, str. 57*).

Ovdje se rodila još jedna problematika – rascjepkanost prihoda. Ništa radniku

ne garantuje da će idući mjesec dobiti istu platu kao u prethodnom. Ništa radničkoj klasi Jugoslavije ne garantuje da će jedan radnik iz jedne opštine ili republike za isti posao imati istu platu kao i drugi radnik iz sasvim druge opštine i republike. I ovdje imamo problem nejednakog dohotka za isti rad. Mogli bi reći da jedino ko radniku garantuje da će dobiti istu ili veću platu, tj. da mu dohodak neće padati, jeste njegov rad. Ali, jugoslovenska ekonomija zasnovana je na tržišnoj razmjeni, a tržišna ekonomija usljed niza konkurentskih borbi ima svoje faze uspona i padova. Ovo implicira da ni rad radnika ne može garantovati isti ili veći dohodak, nego to isključivo radi tržište – odnos ponude i potražnje, kao i odnos troškova proizvodnje sa rezultatima prodaje.

Drugi element nejednakog razvoja jeste takmičarski duh tržišne anarhije u borbi svih protiv svih na nivou federalnih jedinica. Ukoliko firme smještene u jednoj opštini ili republici rastu, a druge u drugim stagniraju ili opadaju, radnici imaju svako pravo da pokušaju preći raditi u druge firme ili, kao što se i desilo, krenu kritikovati samoupravni sistem kao neefikasan. A sa tim će i kritikovati vlast koja njeguje nejednak razvoj smatrajući da je ona više naklonjena ovoj ili onoj opštini ili republici u sastavu Jugoslavije, što će stvoriti plodno tlo za nacionalizam. Umjesto da u svojoj ekonomskoj strukturi njeguje jedinstvo radničke klase kao cjeline, samoupravni sistem u Jugoslaviji je stvarao kontraefekt. On je stvarao konkurentnost među firmama, pa sa tim i konkurentnost među radničkom klasom.

Ove protivrječnosti će se u praktičnoj primjeni *Zakona* posebno nagomilati kroz jugoslovensko društvo kao cjelinu i rezultirati vrlo pogrešnim istorijskim pravcem. Ali, iako je *Zakon o udruženom radu* sa sobom donio dosta protivrječnosti koje se tiču odnosa radničkog upravljanja i tržišne ekonomije, on je donio i brojne progresivne stvari koje u današnjem svijetu moderne kapitalističke ekonomije u zemljama bivše Jugoslavije više ne može naći. On je najprije riješio pitanje diktature kapitala, a potom i zakona o radu kao oblika dogovora između države, radnika i privatnika u kome se radnik uvijek nađe kao gubitnik.

Pozitivna stvar koju je *Zakon o udruženom radu* donio, pored praktične primjene sistema radničkih savjeta, jeste ideja društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma. Ovi oblici radničke organizacije nastaju kao uslov mogućnosti radničke demokratije, a definisani su u šestoj glavi *Zakona o udruženom radu* pod naslovom "*Društveni dogovori, samoupravni sporazumi i drugi samoupravni opšti akti*". Prema članu 579. društveni dogovor je metod kojim se osigurava i usklađuje samoupravno uređivanje društva i onih elemenata od opšteg društvenog interesa poput planiranja, cijena, raspoređivanja dohotka, međunarodne razmjene, politike zapošljavanja i sl. Društveni dogovor se zaključuje ispred organa društveno-političke zajednice i određenog OOUR-a, mjesne zajednice, te drugih društvenih organizacija, tj. između radničke baze i političke nadgradnje – u ovom kontekstu to je vlast Saveza komunista Jugoslavije (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 190). On

je regulisan demokratskim procesima većine, a suština ovog principa jeste da se u što većoj mjeri eliminiše politički birokratizam stranaka i države koji je naslijeđen iz klasičnog oblika građanskog društva kapitalističke epohe. Umjesto zakonskih i administrativnih principa koje donosi država odozgo, kao što je slučaj danas u epohi političkog sistema građanskog društva, ovdje se principi usvajaju odozdo, tj. saradnjom između radnih zajednica i političkih struktura. Pritom, društveni dogovor, u odnosu na zakonodavnu i izvršnu vlast koja neslaganja oko društvenog organizovanja rješava silom represivnog aparata države, dozvoljava određenu vrstu fleksibilnosti. Prema članu 585. svaki sudionik može u svako doba otkazati svoje sudjelovanje u društvenom dogovoru u roku u kome su sudionici zajedno odredili.

Samoupravni sporazumi imali su sličnu funkciju, ali ticali su se dosta konkretnijih stvari. Prema članu 586. ovim sporazumom uređuju se društveno-ekonomski odnosi i interesi u društvenoj reprodukciji, a ticao se udruživanja rada radnika, udruživanja OOUR-a u složene organizacije udruženog rada (SOUR), razvoja samoupravnih interesnih zajednica koji su se bavili rješavanjem brojnih socijalnih pitanja (zdravstvo, školstvo, kultura, socijalno osiguranje itd.), kao i utvrđivanjem kriterija za regulaciju cijena, raspoređivanje dohotka i sl. (*Zakon o udruženom radu*, 1976, str. 191). Tako je *Zakon o udruženom radu* uspješno implementirao politiku uključivanja svih, tj. onih zainteresovanih, u politiku upravljanja većine.

Sada vidimo šta je bila priroda *Zakona o udruženom radu*, koja je bila njegova suština i koji su se sve problemi javili unutar njegove teorije iskazane u formi pravnog dokumenta. Ono što je uslijedilo jeste bila njegova primjena. Ali, njegova primjena, koja je počela na onom što je nama danas poznato kao hronološka sredina života SFRJ, postepeno se razvijala već od početka razvoja samoupravnog sistema. Pitanja koja već trideset godina postavljamo o razlozima raspada zajedničke nam radničke države su vrlo složena, ali već u samim postavkama tržišnog socijalizma u Jugoslaviji vidimo brojne protivrječnosti. Samoupravni socijalizam se nije raspao sam od sebe jer posmatrajući *Zakon o udruženom radu*, gdje vidimo zaostatke kapitalističkog društva, jasno nam je da je sistem bio samoupravni, ali nije bio u potpunosti socijalistički. Barem ne u onim okvirima u kojima su Marks i Engels postavili principe socijalističkog (komunističkog) društva. Ono što se javlja kao temeljni problem jeste tržišna ekonomija koja je, postepeno, uz sav trud komunista i radnika da pokažu dominantnost samoupravne privrede, nagrizala tekovine zajedničkog razvoja jednako kao što i danas nagriza tekovine razvoja pojedinačnih privatnih firmi koje imaju ograničen vijek trajanja i koje, vrlo često, zbog oscilacija na tržištu usljed neplanske proizvodnje koja jednako stvara i prezasićenost i nezasíćenost, propadaju. Ali, kao što privatnik likvidira firmu, rasproda njenu imovinu i napusti je sa praznim ili punim koferom, tako je došlo vrijeme kada je tržišna kriza dovela do narušavanja razvoja samoupravnih firmi čije su birokratske vođe krenule u njihovu likvidaciju, parcijalnu transformaciju, kao i potpunu devastaciju

puneći vlastite kofere i tako se konstituisali kao nova buržoazija. Da li se u tom momentu mogla izvršiti reforma samoupravnog socijalizma? Ovo pitanje možda i više nije relevantno jer danas živimo u sasvim drugoj stvarnosti iz koje tek treba doći u pozitivne elemente onoga što je nekada bilo. Zbog toga važno je vidjeti sve pozitivne i negativne strane praktične primjene *Zakona o udruženom radu*.

Posljednja faza primjene *Zakona o udruženom radu* nije bila samo nastavak njegove teorije, već uvod u duboku zakonodavnu i ekonomsku tranziciju. Krajem 1980-ih, kada je tržišna kriza sve više nagrizala stabilnost samoupravnih preduzeća, donijeti su zakoni koji su označili početak procesa privatizacije društvenog vlasništva. Prvi među njima bio je *Zakon o preduzećima SFRJ* (Službeni list SFRJ, 77/88 i 40/89), koji je formalno redefinirao pravni status društvenih preduzeća, uvodeći jasnu odredbu o mogućnosti preuzimanja, transformacije i restrukturiranja preduzeća u skladu s tržišnim principima. Ovaj zakon je omogućio da se preduzeća, koja su do tada bila u kolektivnom društvenom vlasništvu, reorganizuju kroz formiranje novih pravnih lica, uključujući i preduzeća sa privatnim vlasničkim udjelima, kao i da se menadžmentu dodijele veće ingerencije u odlučivanju o poslovanju.

Zajedno sa njim donesen je *Zakon o društvenom kapitalu SFRJ* (Službeni list SFRJ, 84/89 i 46/90) koji je dodatno ojačao tranziciju društvenog vlasništva u privatno. Ovim zakonom uveden je pojam društvenog kapitala kao instrumenta raspodjele vlasničkih prava, a preduzećima se omogućilo da svoj društveni kapital prenesu na nove vlasnike, uključujući radnike kroz kupovinu akcija, ali i strane ili domaće investitore. *Zakon o društvenom kapitalu SFRJ* je definisao način vrednovanja imovine, procedure transformacije preduzeća i mehanizme prenosa vlasništva, čime se jasno odvajala upravljačka moć od prethodnog radničkog kolektiva. Ovi zakoni nisu samo pravni dokumenti već i pokazatelji smjera u kojem je jugoslovenska privreda negativno evoluirala.

3. Analiza slučaja SOUR "Rudi Čajavec"

Sada kada silazimo sa apstraktnog pravnog polja na polje konkretne primjene zakona došao je trenutak kada trebamo obuhvatiti jednu široku istoriju razvoja jedne jugoslovenske firme u kratkim crtama. Za primjer uzimamo banjalučku firmu "Rudi Čajavec" koja je prvobitno započela proizvodnju vojne vazduhoplovne opreme, a kroz svoj razvoj izgradiće se u tolikoj mjeri da će postati jednim gigantom elektroindustrijske opreme – od radio prijemnika, televizora, pa sve do medicinske elektronike. O ovoj firmi najviše saznajemo iz fabričkih novina koje su počele izlaziti 1955. godine, a njihov kraj će biti u ranim 2000-im godinama, kada je i ova firma završila svoju istoriju. U ovim novinama nalazi se bogata istorija razvoja samoupravnih odnosa i njihove propasti, kao i istorija razvoja odnosa unutar firme na mikro nivou – od iskustava radničkih savjeta, izbora delegata, službenih puteva,

emancipacije radnica, pa sve do sitnih detalja o tome šta se i kako proizvodilo, te kuda su ti proizvodi išli. Sažetu verziju razvoja firme nalazimo u vanrednom jubilarnom izdanju časopisa koji je izašao u decembru 2000. godine pod naslovom *“Pola vijeka banjalučkih elektroničara: 1950 – 2000”* (Čajavec, 2000). Ono što je zadatak ovog poglavlja jeste da pronađe one ključne momente primjene tržišnog socijalizma u fabrici, te da kroz fragmente pokaže u kojoj mjeri je samoupravljanje pokazalo uspjehe, a u kojoj mjeri je ono bilo uslov mogućnosti propasti cjelokupnog sistema na nivou jedne firme. Naravno, bitno je imati na umu da istorija jedne firme ne može pokazati proces razvoja cjelokupnog sistema samoupravljanja i njegovog urušavanja. Za tako nešto bilo bi potrebno imati obimnu studiju političko-ekonomske analize u teorijskom, praktičnom, gransko-ekonomskom i nacionalnom aspektu. Ali ono što nam ova analiza može pokazati jeste način na koji su protivrječnosti samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji uticali na firmu “Rudi Čajavec”.

Ono što saznajemo iz jubilarnog izdanja fabričkih novina jeste da je, usljed razaranja koje je ostavio Drugi svjetski rat u Jugoslaviji, bilo neophodno obnoviti kako civilnu tako i vojnu industriju. Jedan od tih elemenata bila je vazduhoplovna industrija koja je u Jugoslaviji bila do temelja razrušena. Tako 1947. godine Generalna direkcija vazduhoplovne industrije dobija zadatak da rukovodi izgradnjom budućih vazduhoplovnih fabrika, a firma “Rudi Čajavec” nastaje kao firma koja će proizvoditi precizna instrumenta za potrebe Jugoslovenske narodne armije (Čajavec, 2000).

Već početkom 1950. godine započela je izgradnja prvih objekata, a u pomoćnim objektima fabrike bilo je tek 30 radnika. Iako u tom momentu ekonomija još nije bila zasnovana na radničkom samoupravljanju, uspjeh socijalističkog planiranja u ovoj firmi pokazao se već u prvoj godini kada je firma imala vrijednost proizvodnje od 167 miliona tadašnjih dinara. Već 1951. godine formira se partijska i sindikalna organizacija, a 30. marta 1952. godine odlukom Narodnog odbora grada Banjaluka bira se prvi radnički savjet čime sistem radničkog samoupravljanja stupa na snagu. U prvim godinama razvoja sistem samoupravljanja je pokazao velike uspjehe. Firma proizvodi avio-radio stanice, kratkotalasne predajnike, magnetske mikrofone, a na domaćem tržištu bilježi i rast prodaje televizora. U tom periodu “Čajavec” sarađuje sa firmom “Filips” jer je ova firma imala najmoderniju tehnologiju, pa su tako u nekoliko navrata stručnjaci “Filipsa” boravili u Jugoslaviji. Ono što nam novine ostavljaju jeste informacija da je “Čajavec” 1959. godine proizveo 774 televizora, a 1960. se taj broj penje na 1448 komada (Čajavec, 2000). U periodu od deset godina “Čajavec” je skočio sa 30 radnika na 1367, pa je tako ostvario proizvodnju od 2.7 milijardi tadašnjih dinara. Stopa proizvodnje kontinuirano bilježi rast od 30%, pa se tako ulaganja šire. Banjaluka dobija 418 stanova u vlasništvu firme koji su dodijeljeni radnicima, hotel za samce sa 112 soba, restoran za ishranu, a firma

gradi i odmaralište u Sumpetru kod Splita (Čajavec, 2000, str. 5). Razvoj nije stao tu. "Čajavec" je u traganju za novim kadrovima i izgradnji postojećih pokrenuo Centar za obrazovanje koji je služio kao oblik vanrednog školovanja zaposlenih, a ovaj razvoj stvarao je potrebu za novim smjerovima u sistemu školstva, što dodatno doprinosi budućem razvoju banjalučkog univerziteta. Naravno, još ostajemo u okvirima samoupravnog sistema koji je napravio sintezu sa tržišnom ekonomijom. Iako "Čajavec" bilježi desetogodišnji rast od 30% ovo ne znači da unutar tržišta ne postoje krize. Iza njega stoje vojne potrebe Jugoslovenske narodne armije, kao i potrebe civilnog stanovništva koje u Jugoslaviji nije imalo ono što su imali drugi u drugim evropskim zemljama poput Zapadne Njemačke koja je bila industrijski lider, zatim skandinavskih zemalja, kao i Japana (Čajavec, 2000). Dok je u Jugoslaviji npr. televizor bio luksuz, u ovim zemljama on je bio prilično svakodnevna pojava u domaćinstvima. Isto tako razvojni kapaciteti jugoslovenske elektronike u svijetu računara su bili ograničeni, pa je dosta računarske tehnologije uvezeno iz SAD-a (Cvetković, 2024).

Interesantno je da u fabričkim novinama iz 1956. godine nalazimo članak koji govori o problemima uvoza. Razlog zašto problemi uvoza postoje jeste što se jugoslovenska ekonomija našla u specifičnim teškoćama zbog prirode drugih zemalja sa kojima je imala trgovinske ugovore, a koje nužno nisu bile dio socijalističke ekonomije. Problemi su postojali sa Njemačkom, Velikom Britanijom i Italijom, koje su stvarale duge rokove isporuka, što je dovodilo do obustave proizvodnje. Drugi problem se javio u obliku domaćeg monopolizma. "Čajavec" nije bio u stanju da svoju robu isporuči na domaće i svjetsko tržište, kao ni da uveze sve potrebne materijale za proizvodnju, jer su firme poput Fabrike kablova iz Svetozareva, Tvornice ugljeno-grafitnih četkica iz Dubrovnika, rudnici i topionice bakra iz Bora i sl. već uspostavile svoj dominantan položaj kao i cijene otkupa njihovih roba. Tako 1956. godine firma bilježi vrijednost bruto proizvoda od 976 miliona tadašnjih dinara, što je 95% od onog što je zapravo planirano za taj period (Fabričke novine kolektiva "Rudi Čajavec", 1956, str. 8). Iako se ovdje javljaju prvi problemi tržišta i određeni gubici funkcionisanje firme nije bilo značajno ugroženo.

Do početka 1960-ih neće biti značajnih kriza unutar firme. Ali, iz novina saznajemo da se maj 1962. godine posebno pamti jer je tada započelo otklanjanje tehnokratsko-birokratskih snaga. Jedan od problema koji je iznesen u fabričkim novinama nekoliko godina ranije, tačnije 1957. godine, bio je da u radničkom savjetu postoji izvjesnih nedostataka, a jedan od njih je to što radnički savjet ne upućuje kolektiv sa radom radničkog savjeta, kao ni sa zadacima koji stoje pred kolektivom. Zbog nedostataka radničkog savjeta došlo je do njegove izmjene, pa je tako u idućem izboru radničkog savjeta stari savjet smijenjen u potpunosti i izmijenjen novim članovima (Fabričke novine kolektiva "Rudi Čajavec", 1957). Zašto se ovo dešavalo? Iako je radnički savjet bio predstavničko i upravljačko tijelo

svih radnika u jednoj firmi, iako se birao po principu sazivanja zborova radnika koji su birali delegate u radnički savjet, radnički savjet nije imao nadzorno tijelo koje bi pratilo njegov rad i brinulo se o njegovoj transparentnosti. Drugi problem je bila činjenica da nisu svi radnici biti zainteresovani za upravljanje, nisu imali vremena da upravljaju, niti su pokazivali sposobnost za upravljanje. Na taj način, radnik izabran u radnički savjet, pored proizvodnog rada, preuzimao je i administrativne obaveze, koje su zahtijevale dodatno vrijeme i preusmjeravanje pažnje sa strukovnih na upravljačke zadatke. Tako u članku *“Rukovoditi nije lako”* iz 1957. godine saznajemo da, pored svih obaveza, najmanje vremena ostaje za razmišljanje, planiranje, koordinisanje itd. (Fabričke novine kolektiva “Rudi Čajavec”, 1957). Da bi proizvodnja bila efikasna moguća su dva pravca: stvaranje profesionalnih administratora što znači stvaranje birokratije unutar firme i gubitak radničke demokratije ili smanjenje radnog vremena radnika kako bi se izabrani predstavnici bavili upravljanjem. Tu je i treći pravac – stvaranje profesionalnih administratora pod okom nadzornih odbora, ali i ovo zahtijeva vrijeme koje radnici u okvirima tržišne privrede nisu imali.

Sredinom 60-ih godina dolazi do novih tržišnih kriza i rasta cijena repromaterijala na svjetskom tržištu. Nasuprot tome, “Čajavec” kroz mjere boljeg korištenja rezervi koje je godinama akumulirao stvara relativno pozitivno poslovanje. U fabričkom listu iz 1965. godine nalazimo članak o privrednim perspektivama u kome se govori o neskladu između proizvodnje sirovina i repro-materijala s jedne strane, te ostalih industrijskih roba sa druge usljed nestašica elektroenergije, uglja, sirovog čelika i sl. na domaćem i svjetskom tržištu. Ovo je dovelo do povećanja uvoza, kao i cijene uvoza repromaterijala (List radnog kolektiva fabrike “Rudi Čajavec”, 1965). U 1966. godini bilježi izvoz u vrijednosti od 2.5 miliona tadašnjih američkih dolara. Ovaj rast ostaće sve do 1969. godine kada Banjaluku pogađa razorni zemljotres. “Čajavec” od planiranih 22 milijardi tadašnjih dinara ostvaruje 18, a 1970. godine bilježi pad od 5% (Čajavec, 2000, str. 6). Pritom, iako su se vršile reforme u borbi protiv birokratizma, opet su se problemi javili krajem 1965. godine gdje nalazimo članak da, iako se radnici pojavljuju na sastancima radničkog savjeta i drugih upravnih tijela, glavnu riječ vode rukovodioci koji sputavaju radnike u ravnopravnom učestvovanju. Pritom, direktori i drugi rukovodioci nisu redovni na sastancima radničkog savjeta, a česta je pojava da se na ovim pozicijama nalaze ljudi koji u opšte nisu dio samoupravne ideologije (List radnog kolektiva fabrike “Rudi Čajavec”, 1965). U junskom broju iz 1966. godine nalazimo informaciju da se polugodišnji plan izvršio sa 84%, te da tržište više ne prima sve što je proizvedeno. Govori se da proizvodima “Čajaveca” konkurišu i drugi proizvođači, te da je vrlo teško održati jednu stalnu ravnotežu (List radnog kolektiva fabrike “Rudi Čajavec”, 1966). Praksa je pokazala da socijalistička privreda nije imuna na tržišne probleme samo zato jer je nominalno socijalistička i jer je riješila jedan od tri problema

kapitalističkog sistema. Radnička demokratija, unutar koje su se tek počeli rađati problemi izazvani tržišnom destabilizacijom, nije bila dovoljno sredstvo da očuva tekovine socijalističkog razvoja i da stvori imunitet na kapitalističke protivrječnosti. Ali iako je "Čajavec" počeo da se zapliće o privredne protivrječnosti tržišnog socijalizma on je nastavio sa radom.

Talasi tržišnih kriza doveli su do toga da firma ima slabu snabdjevenost sirovinama i poluproizvodima, a sa tim došao je i nedostatak finansijskih sredstava. Uvoz je zahtijevao stabilan pristup devizama, koji je u uslovima hronične devizne krize, rasta spoljnog duga i pooštavanja državne kontrole bio sve ograničeniji (Čajavec, 2000). Posljedica toga bila su česta kašnjenja ili potpuni prekid u isporuci ključnih komponenti, što je direktno remetilo kontinuitet proizvodnog procesa. Druga dimenzija jeste potreba za inovacijom. Potpisuju se ugovori sa "Fordom" i "Volvom", pa tako jača i proizvodnja autoelektro opreme. "Čajavec" širi proizvodnju i gradi fabriku u Čelincu i Laktašima, a tako se u proces proizvodnje uvode novi savremeni proizvodi poput računarske i digitalne tehnike (Čajavec, 2000, str. 8). Tržišne oscilacije koje su dovele do gubitaka doveli su fabriku u situaciju da rješenje za investicije u proizvodnji savremenih tehnologija traži od američke UCE-EXIM banke. Istovremeno oko 150 stručnjaka iz firme boravi u SAD-u na specijalizaciji. Ovi krediti pomogli su firmi da izgradi nove programe, uposli nove radnike, proširi proizvodnju, pa je tako u 1974. godini zabilježen rast od 530 miliona tadašnjih dinara, a do 1981. godine dosegnut je devet puta veći rast. U periodu od 1974. do 1978. godine kroz brojna ulaganja zabilježen je gubitak od 225 miliona dinara, ali 1981. firma je ostvarila izvoz od 590 miliona dinara. U ovom periodu "Čajavec" je brojao oko 5000 radnika, 430 stipendista, sa preko 50 000 m² novoizgrađenog prostora uz modernu opremu (Čajavec, 2000, str. 8). Pozitivne rezultate firma bilježi 1977. godine kada ima 60% veću vrijednost proizvodnje u odnosu na prethodnu godinu, kao i rast izvoza za 58%, te rast dohotka za 82%. Prethodne 1976. godine zvanično je donesen *Zakon o udruženom radu* čiji je zadatak bio da se poveća autonomija radnika unutar OOUR-a koja ima pravo da se stapa sa drugima i stvara SOUR-e, pa je tako 01. januara 1978. godine firma transformisana u SOUR koji se sastojao od 7 radnih organizacija. To su činile "Profesionalna elektronika", "Elektromehanika", "Elektronski i prijemni uređaji", "Elementi automatike", "Alatnica i remont", "Društveni standard" i "Dispanzer za zdravstvenu zaštitu". Cilj je bio da se razbije rast birokratizma tako što će se kroz veću decentralizaciju putem OOUR-a, koji su sada bili formalno tijelo koje prema *Zakonu o udruženom radu* imaju prava da upravljaju vlastitim prihodima, uključiti veći broj radnika u upravljanje. "Čajavec" je tako dobio 19 OOUR-a (Čajavec, 2000, str. 9). Da li je ova decentralizacija dala pozitivne rezultate za tržišni položaj firme?

Već 1979. godine OOUR "Mikroelektronika i memorije" proizvodi prvu centralnu jedinicu računara za upravljanje procesima (CPU) u Jugoslaviji. Iako prihodi

cjelokupne firme rastu za 20%, troškovi poslovanja rastu za 10%. Iako je izvoz predstavljao stub stabilizacije, početkom 1980-ih došlo je do poremećaja u uvozu, uslovljenih rastom cijena repromaterijala na svjetskom tržištu, uvođenjem avansnog plaćanja i problemima u servisiranju kreditnih obaveza. Ovi problemi su se u nekim sektorima ispoljili radikalnije, poput "*Elektromehanike*" kojoj je u tom periodu bio blokiran žiro-račun (Čajavec, 2000, p. 10). S jedne strane došlo je do hiperprodukcije robe koja više nije bila aktuelna. "Čajavec" je zadesila ista sudbina koju danas u kapitalizmu dijele na hiljade privatnih firmi koje krenu da propadaju zbog prezasićenosti tržišta već postojećim robama. Tako vlasnici nisu u stanju da prodaju ono što imaju da izađu iz krize, a ne mogu proizvoditi ono što je potrebno jer nemaju kapaciteta da pokrenu novu proizvodnju usljed stagniranja prodaje. Iako je "Čajavec" u tom momentu imao zalihe od 611 miliona tadašnjih dinara kojih se nije mogao riješiti, te otežanu proizvodnju (List SOUR "Rudi Čajavec", 1983), firma je 1981. godinu završila sa pozitivnim ostatkom od 261 miliona tadašnjih dinara (Čajavec, 2000, str.10).

Iako je preduzeće na kratko uspjelo da izađe iz krize, dužnička kriza je dovela do toga da je krajem 1982. godine objavljena vijest o devalvaciji dinara. Ključni trenutak predstavljao je kraj modela rasta zasnovanog na jeftinim spoljnim kreditima. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina jugoslovenska preduzeća su se širila oslanjajući se na lako dostupne zapadne zajmove sa niskim kamatnim stopama, ali krajem sedamdesetih, usljed rasta globalnih kamatnih stopa i zaoštavanja monetarne politike u razvijenim zemljama, priliv novih kredita naglo je presječen, dok je otplata postojećeg duga postala znatno skuplja. Krediti su tako prestali da budu instrument razvoja i pretvorili se u mehanizam finansijskog pritiska, pri čemu su sredstva preusmjeravana na otplatu dugova umjesto u modernizaciju i inovacije (Čajavec, 2000). Vlasti zahtijevaju da proizvodnja bude produktivnija, govori se o tome da je jugoslovenska privreda nedovoljno uključena u međunarodnu podjelu rada, te da postoje nekontrolisani vidovi potrošnje (Čajavec, 2000, p. 11). Sistem se našao u još jednoj protivrječnosti. Da bi firme opstale od njih se traži da povećaju proizvodnju, ali svako povećanje proizvodnje rezultira još većom zasićenošću tržišta i nemogućnošću da se roba proda. Iz ovoga slijedi ekonomski pad, a nova kreditna zaduživanja, kroz koja se pokušava revitalizovati proizvodnja, samo dovode do toga da strani investitori traže sredstva nazad uz kamate. Ekonomija nema kapaciteta da ova sredstva iskoristi kako bi poboljšala proizvodnju jer firme nisu u stanju da se riješe već postojeće robe. Rast proizvodnje više nije pratio rast kupovne moći stanovništva, jer su inflacija i stagnacija realnih plata ograničavali potražnju. Povećanje proizvodnje, koje su vlasti zahtijevale kao odgovor na krizu, dovodilo je ne do većeg plasmata robe, već do gomilanja neprodanih zaliha i pada likvidnosti preduzeća. Tržišni mehanizam koji je ranije apsorbavao industrijsku ekspanziju sada je postao faktor blokade.

“Čajavec” se tako kroz rane 80-te zaduživao i kod radnika koji su radili vani. Mnogi od njih su ulagali u firmu koja im je u dvije godine od momenta investiranja morala vratiti investiciju sa kamatnom stopom od 7.5%. Pritom po prvi put se 1983. godine u istoriji “Čajaveca” dešava da kasni isplata ličnih dohodaka za mjesec septembar. Radnici 1. novembra 1983. godine ulaze u obustavu rada, a jedan od razloga je i nepotpuna informacija o razlozima kašnjenja, što je još jedan pokazatelj duboke krize tržišnog sistema. Razlog zakašnjenja je bio negativan finansijski ishod – samo je “*Elektromehanika*” završila godinu sa gubitkom od 68.7 miliona tadašnjih dinara (Čajavec, 2000, str. 12). Tako se govori i o ugroženosti funkcionisanja radnih zajednica, kao i o sve većim pritiscima da se dugovi vrate (List SOUR “Rudi Čajavec”, 1983). Iako će od 1984. godine započeti brojne aktivnosti koje se tiču obrazovanja radnika o samoupravljanju, iako će u “Čajavecu” da djeluje Marksistički centar, veliki broj mladih radnika nije bio zainteresovan da se bavi pitanjima učešća u razvoju radničkog upravljanja (Čajavec, 2000, p. 12). Razlog tome jeste činjenica da ljudi, usljed tržišnih kriza, moraju mnogo više da se brinu za vlastitu egzistenciju nego za političku kulturu koja u jugoslovenskom društvu i proizvodnji jeste živjela na teorijskim osnovama marksizma, ali u praksi ove osnove bile su primijenjene samo u pojedinostima. Situaciju je dodatno otežavala činjenica da su se ovi sastanci održavali u okviru radnog vremena, što je dodatno štetilo proizvodnji, jer se u uslovima krize nije proizvodilo dovoljno, a istovremeno nisu bili plodotvorni, budući da je ekonomska kriza već bila oblikovala negativan stav prema vladajućoj političkoj struji (List SOUR “Rudi Čajavec”, 1984). Ovakav pristup je dodatno doprinosa razvoju jugoslovenskog birokratizma na političkoj sceni. Kao što je u jugoslovenskoj ekonomiji postojala decentralizovana fragmentiranost proizvodnje koja je dovela do kriza, tako je i u jugoslovenskoj politici postojala decentralizovana fragmentiranost političkih interesa birokratije koja će nešto kasnije da se pozabavi pitanjima podjele zemlje, a sa njom i plijena u formi društvene svojine (Suvin, 2023).

Sredinom 1980-ih nastavlja se pad ekonomičnosti firme. Samo je radna organizacija “*Elektromehanika*” zabilježila gubitak od 186 miliona tadašnjih dinara od čega su 183 miliona iznosile kamate na kredite. Veliki broj stručnih radnika napušta firmu, a ostali radnici gube motivaciju da rade što dovodi do dodatnog pada proizvodnje. Pritom, sve manje i manje radnika dolazi na radničke zborove i vrši nadzor nad radom radničkih savjeta. Ovo se nastavilo i u organizacijama Saveza komunista Jugoslavije (List SOUR “Rudi Čajavec”, 1985). Tako se počelo govoriti o neadekvatnoj funkcionalnoj organizaciji firme, pa su se pokrenula pitanja kako revitalizovati samu firmu. Tadašnje Savezno izvršno vijeće Jugoslavije 1986. godine donosi novi paket mjera za obnavljanje ekonomije i to su opet pritisci na izvoz (Čajavec, 2000, p. 14). Ima li smisla opet apelovati da se roba izvozi ukoliko se pokazalo da se roba na tržištu teško prodaje? Problem se tražio u ljudima, umje-

sto da se traži u društvenim odnosima ekonomske strukture. Ovo je samo dovelo do jačanja birokratskih struktura koji su postepeno izbacivali radničku klasu iz upravljanja, što je dovelo do narušavanja i one jedne marksističke tekovine koje se Jugoslavija držala – radničkog upravljanja. Ono što su radnici 60-ih i 70-ih govorili o tome kako u radničkim savjetima ima ljudi koji nisu bliski komunizmu sada se manifestovalo kao potpuni talas prevladavanja snaga koje nisu tražile način da sprovedu revolucionarnu promjenu u okvirima komunističkih ideja, nego su se u potpunosti okrenuli kapitalističkoj kontrarevoluciji, obojene nacionalističkom ideologijom, gdje tržišne nestabilnosti zapravo dolaze na korist razbijanju društvenog vlasništva u cilju njegove privatizacije (Musić, 2013, p. 15-16).

U periodu od 1988. do 1989. godine dolazi do nekoliko obustava rada, a zemlja se priprema na najnoviju privrednu reformu. Ova reforma došla je sa dva kontra-revolucionarna zakona: *Zakon o preduzećima SFRJ* i *Zakon o društvenom kapitalu SFRJ*. Šta je ovo značilo? Značilo je da će se do sada društveno vlasništvo (preduzeća) pretvoriti u sistem akcionarskih društava u kome će radnici "zvanično" biti vlasnici nad sredstvima za proizvodnju (Pepić, 2021, str. 57). Ova propaganda se širila po novinama koje je "Čajavec" tada štampao gdje se govori o traganju za novom istorijskom prekretnicom (List SOUR "Rudi Čajavec", 1989). Govorilo se kako je društvena svojina neefikasna jer je firma tada i svačija i ničija, pa radnik nema nikakvog razloga da radi i da se trudi (Čajavec, 2000). Iz *Zakona o udruženom radu* vidimo da su upravo ovi principi bili vladajući – radnički dohodak zavisio je od toga koliko radnik radi i koliko se trudi jer se poslovni uspjeh firme dijelio na sve radnike. Tako je svako imao svoj materijalni interes da firma napreduje. Ovaj princip vlada i u akcionarskom društvu – akcije vlasnika procentualno skaču u odnosu koliko skače poslovanje firme. Očigledno ovo nije bio problem. Koja je tačno razlika između samoupravnog sistema i sistema akcionarskih društava? Razlika je u tome što radnik ranije nije imao mogućnost da proda mogućnost da mu dohodak raste ili pada, tj. firma nije bila njegovo privatno vlasništvo nego društveni sistem u kome radnik ostvaruje svoju egzistenciju. U akcionarskom društvu radnik ima pravo da proda akcije drugom. I u društvu gdje je ekonomska bijeda velika ne ostaje ništa drugo nego da radnik te akcije i proda. I prodaje ih onima koji imaju para da ih kupe. A to mogu biti razna privatna lica iz regije, inostranstva, to mogu biti partijske i službeničke birokrate itd.

U međuvremenu dolazi do ratnih sukoba između posvađanih jugoslovenskih birokratija oko privatizacijske podjele društvene svojine i političke moći, pa tako rat dolazi i u "Čajavec". Krizni štab Autonomne regije Krajine donosi odluku o udaljavanju svih Hrvata i Bošnjaka iz preduzeća, javnih ustanova, pravosudnih institucija, itd., što je bio uvod u širu kampanju nacionalističkog terora u službi privatizacije (Katana, 2023). Ovo je uvelo podjelu u radničku klasu koja traje i do danas pretvarajući je tako iz klase samoupravljača u klasu proizvođača tuđeg bogatstva.

Zakonom o preduzećima SFRJ uvedeni su novi oblici vlasništva, uključujući mješovito vlasništvo koje je kombinovalo privatni i društveni kapital, kao i raznovrsne pravne oblike preduzeća, poput holdinga i društava s ograničenom odgovornošću. Paralelno s tim, odgovornost u odlučivanju u većini preduzeća prelazila je sa kolektivnog odlučivanja radnika na individualnu odgovornost menadžera i novih vlasnika. Ove promjene su otvorile put transformaciji SOUR-a u holdinge, čime je praktično ukinut model radničkog samoupravljanja (Pepić, 2022, str. 52).

Prema istraživanju Anđele Pepić, do kraja 1991. godine, „Rudi Čajavec“ je formalno registrovan kao Holding preduzeće, koje je u svom sastavu imalo 24 dionička društva i 6 društava s ograničenom odgovornošću, dok je dio namjenske industrije „Profesionalna elektronika“ organizovan kao subholding sa 17 dioničkih društava. U narednim decenijama, MDP i njegova zavisna preduzeća prošli su kroz brojne privatizacijske i vlasničke transformacije, uključujući stečajeve i prodaju preostale imovine privatnim licima i firmama koji su ovu firmu uništili i pokrenuli svoje individuale biznise (Pepić, 2022). Danas „Rudi Čajavec“ kao sistem više ne postoji, što odražava širi proces deindustrializacije i transformacije ekonomskih struktura u post-socijalističkoj Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Radničko upravljanje nije propalo kao što to neki tvrde. Naprotiv, u praksi je pokazalo značajne uspjehe, doprinoseći visokom nivou produktivnosti u tada izrazito nerazvijenoj Jugoslaviji. U širem istorijskom okviru, radničko upravljanje predstavlja najrazvijeniji oblik demokratije koji je na ovim prostorima do tada zaživio. Ovaj rad je analizirao političko-ekonomske i pravne osnove jugoslovenskog samoupravnog socijalizma i njegove dugoročne implikacije u procesu tranzicije ka privatizaciji. Polazeći od teorijskog okvira samoupravnog socijalizma, rad je nastojao pokazati kako je ovaj model predstavljao specifičan pokušaj da se prevaziđu klasične podjele između planske i tržišne ekonomije, odnosno između socijalizma i kapitalizma. Iako je samoupravni sistem normativno bio zasnovan na ideji ekonomske demokratije i kolektivnog odlučivanja radničke klase, njegova praktična primjena bila je obilježena nizom unutrašnjih protivrječnosti koje su se s vremenom produbljivale.

Zakon o udruženom radu iz 1976. godine imao je ambiciju da dodatno decentralizuje odlučivanje, osnaži osnovne organizacije udruženog rada i stvori institucionalni okvir u kojem bi radnici neposredno upravljali proizvodnjom i raspodjelom dohotka. Međutim, u uslovima tržišnog socijalizma, takva decentralizacija je često vodila ka fragmentaciji ekonomskog sistema, slabljenju koordinacije između pojedinih dijelova SOUR-a i rastućoj zavisnosti od tržišnih oscilacija. Umjesto jačanja kolektivne kontrole nad proizvodnim procesom, sistem je postupno proizvodio

menadžerske elite i birokratske strukture koje su imale ključnu ulogu u donošenju strateških odluka, čime je samoupravni karakter preduzeća postajao sve više formalnog, a sve manje stvarnog karaktera.

Slučaj SOUR-a „Rudi Čajavec“ pruža empirijski utemeljen uvid u način na koji su ove kontradikcije funkcionisale u praksi. Kao jedan od najvećih industrijskih sistema u Bosni i Hercegovini, „Rudi Čajavec“ je tokom nekoliko decenija predstavljao primjer uspješne industrijalizacije, tehnološkog razvoja i relativno stabilne zaposlenosti. Ipak, već tokom 1970-ih i naročito 1980-ih godina, preduzeće je bilo izloženo rastućim tržišnim pritiscima i krizama koje su pogađale jugoslovensku privredu u cjelini. Ovi faktori su dodatno naglašavali strukturne slabosti samoupravnog modela, posebno njegovu ograničenu sposobnost da dugoročno planira razvoj u uslovima tržišne neizvjesnosti.

Uvođenjem mješovitih oblika vlasništva, holdinga, dioničkih društava i individualne odgovornosti menadžera, kolektivni subjekt radničkog samoupravljanja bio je sistematski uništen. Prelazak SOUR-a u holdingske strukture otvorio je prostor za transformaciju društvenog kapitala u kapital koji je mogao biti predmet privatizacije, čime je stvoren institucionalni temelj za napuštanje samoupravnog modela i manipulaciju javnim mnjenjem.

REFERENCE

- Cvetković, E. (2024). Computer technology transfer at the U.S.–Yugoslav joint venture Ei-Honeywell. *Tokovi istorije*, 32(3), 217–244. <https://doi.org/10.31212/tokovi.2024.3.cve.217-244>
- Čajavec. (2000). Vanredno jubilarno izdanje. MDP “Čajavec” Holding.
- Fabričke novine kolektiva “Rudi Čajavec”. (1956). Godina II, broj 7, str. 8. Izdavač: Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- Fabričke novine kolektiva “Rudi Čajavec”. (1957). Godina III, broj 19. Izdavač: Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- Fabričke novine kolektiva “Rudi Čajavec”. (1957). Godina III, broj 20. Izdavač: Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- Katana, G. (2023, 30. januara). Holding “RUDI ČAJAVEC”: Skica za portret ekonomskog i industrijskog razvoja i propasti privrede BiH. *Društvena Istorija Banjaluke*. Preuzeto sa <https://drustvenaistorijabl.info/holding-rudi-cajavec-skica-za-portret-ekonomskog-i-indust-rijskog-razvoja-i-propasti-privrede-bosne-i-hercegovine/>
- List radnog kolektiva fabrike “Rudi Čajavec”. (1965). Godina IX, broj 81. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List radnog kolektiva fabrike “Rudi Čajavec”. (1965). Godina IX, broj 84. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List radnog kolektiva fabrike “Rudi Čajavec”. (1966). Godina X, broj 92. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List SOUR “Rudi Čajavec”. (1981). Godina XXV, broj. 213. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List SOUR “Rudi Čajavec”. (1983). Godina XXVIII, broj. 252. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List SOUR “Rudi Čajavec”. (1984). Godina XXIX, broj. 265. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List SOUR “Rudi Čajavec”. (1985). Godina XXX, broj. 270. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- List SOUR “Rudi Čajavec”. (1989). Godina XXXV, broj. 308. Radni kolektiv “Rudi Čajavec”.
- Marx, K., & Engels, F. (1977). *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*. Svjetlost Sarajevo.
- Marx, K., Engels, F., & Lenjin, V. I. (1977). *Iskustva Pariske komune*. Svjetlost Sarajevo.
- McClellan, D., & Knez, N. (2018). Post-World War II Forced Repatriations to Yugoslavia: Genocide’s Legacy for Democratic Nation Building. *International Journal of Social Sciences*, 7(2), 62-91. <https://doi.org/10.20472/SS2018.7.2.004>
- Minović, Ž., & Matički, M. (1977). *Čitanka samoupravljanja*. Narodna knjiga.
- Musić, G. (2013). *Radnička klasa Srbije*. Rosa Luxemburg Stiftung.
- Pepić, A. (2021). Društveni sukobi u sferi rada unutar transformacijskih procesa u Bosni i Hercegovini. *Sociološki godišnjak*, 16, str. 55 - 66.
- Pepić, A. (2022). *Privatizacija i radničke borbe na evropskoj periferiji: Primjer industrijskih giganata u Bosni i Hercegovini (1989–2020)* (Doktorska disertacija). Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- Suvin, D. (2023). *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*. Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu.
- SFRJ. (1988-1990). *Zakon o preduzećima. Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 77/88, 40/89, 46/90, 61/90.
- SFRJ. (1989-1990). *Zakon o društvenom kapitalu. Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 84/89, 46/90.
- SFRJ. (1976). *Zakon o udruženom radu*. NIŠP Vjesnik.

FROM SELF-MANAGEMENT SOCIALISM TO PRIVATIZATION: THE CASE OF THE SELF-MANAGED ENTERPRISE “RUDI ČAJAVEC”

Nemanja Tubonjić

Independent researcher, Banja Luka, BiH
nemanja55a@gmail.com

ABSTRACT

The paper analyzes the political, economic, and legal foundations of Yugoslav self-management socialism, with a particular focus on its practical application during the transition to privatization. Special attention is given to the internal contradictions of market socialism, including the relationship between workers' self-management and market mechanisms, the decentralization of production, the fragmentation of social labor, and the role of political-administrative structures in constraining workers' democracy. The study combines a theoretical analysis of the legal framework with an empirical investigation of the development and transformation of the Banja Luka SOUR “Rudi Čajavec,” based on factory periodicals and available historical sources. It demonstrates how market fluctuations, indebtedness, and the weakening of self-management institutions gradually undermined the economic and democratic potential of enterprises, laying the groundwork for their later privatization and disintegration. The paper concludes that the collapse of the self-management model was not a result of its normative foundations, but rather a consequence of the structural limitations of market socialism and the political-economic reforms of the late 1980s, which opened the way for the transformation of social property into private capital.

Key words:

workers, democracy, self-management, transition, privatization

